

Gárdonyi Máté

REFORMÁCIÓÉRTELMEZÉSEK A KATOLIKUS EGYHÁZTÖRTÉNETI OKTATÁSBAN

A katolikus teológiai oktatásba a 18. század közepén került be külön tantárgyként az egyháztörténet, először Rómában (1742), majd máshol is az egyetemek hittudományi karain és a papnevelő intézetekben. Az új diszciplína bevezetése melletti érveket elsősorban az újabban katolikus felvilágosodásnak nevezett művelődési program szolgáltatta,¹ de annak is volt ebben szerepe, hogy a protestáns intézményekhez képest e téren lemaradás mutatkozott.² Magyarországon az innováció Mária Terézia oktatási reformjaihoz kapcsolódott: a nagyszombati egyetem hittudományi karán a jezsuita tanárok tabellája 1754-től tüntette fel a „szent történet professzorát” (professor historiae sacrae), az egyházmegyei szemináriumokban pedig 1779-től írták elő az egyházi történet (historia ecclesiastica) oktatását.³

Az egyháztörténeti stúdiumtól elsősorban azt várták el, hogy a teológia rendszerén belül történeti keretet adjon a többi tantárgy számára; miközben ez az elvárás lényegében máig megmaradt, az idők folyamán nemcsak a módszertan változott a történelemtudomány normáinak való megfelelés jegyében, hanem a múltnak az egyház aktuális önértelmezéséhez igazított interpretálása is.⁴ Azok a Magyarországon használt tankönyvek, jegyzetek, melyek vezérfonalként szolgáltak a Nagyszombat városából 1777-ben Budára, majd Pestre költöztetett hittudo-

¹ FORGÓ András: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban, *Világtörténet* 36, 2014, 239–265. 247–252.

² Erre nem egy elfoglalt protestáns szerző, hanem Balassa Brúnó ciszterci pedagógia-történész hívta fel a figyelmet 1929-ben megjelent munkájában: „A [jezsuita oktatást szabályozó] Ratio Studiorum [...] két századra kikapcsolta a katolikus iskolákat a történet lelkes munkálásából, míg végre a nagyranőtt történetírói munkásság, a protestáns iskolák másfél százados szakadatlan gyakorlata és a megváltozott korfelfogás a katolikus iskolákat is rákényszeríti a rendszeres történettanátra.” BALASSA Brúnó: *A történettanítás múltja hazánkban. Neveléstörténeti forrástanulmány*, Pécs, Dunántúli Egyetemi Nyomdája, 1929, 71.

³ HERMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A Hittudományi Kar története, 1635–1935*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938 (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, 1.), 103–105. MIHÁLYFI Ákos: *A papnevelés története és elmélete*, 2 köt., Budapest, Szent István Társulat, 1896, 1. k. 365–366.

⁴ Ebből a szempontból vizsgáltam a magyarországi tankönyveket, GÁRDONYI Máté: Katolikus egyháztörténet teológia és történelemtudomány határán, in: FAZEKAS Csaba – RADA János (szerk.): *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022, 7–19. – A kezdetekre nézve l. GÖZSY Zoltán: Az egyháztörténet-tanítás és az egyháztörténet-írás szerepe és kölcsönhatása a 18. század második felében, in: Fazekas–Rada: *Az egyháztörténet-írás*, 56–67.

mányi kar és az egyházmegyei szemináriumok tanárainak előadásaihoz, tükrözik ezeket a változásokat. Bár e tankönyvek szemléletformáló hatásának mértékét merészség lenne megbecsülni, tanulmányozásuk révén annyi azért megállapítható, hogy mi számított egy adott időszakban korszerű, a kurrens – állami és/vagy egyházi felsőbbség által elvárt – egyházképpel kompatibilis ismeretanyag.

A 16. századi reformáció értékelésénél jól megfigyelhetők ezek a változások. Mivel a középkori *Ecclesia Romana* egymással konkuráló felekezetekre bomlása az újkori római katolikus identitásra nézve is következményekkel járt, a tankönyvek írói Luther fellépésére olyan egyháztörténeti eseményként tekintettek, melyről hallgatni nem lehetett – főként egy multikonfesszionális országban –, s amelyet valahogyan bele kellett illeszteni az aktuális narratívába. A tankönyv műfajából és a téma egyetemes jellegéből következően a szerzők ugyan nem saját kutatásaikra, hanem az általuk mérvadónak tekintett külföldi – többnyire német – szakirodalomra támaszkodtak munkájuk során, bizonyos jellegzetes vonásai mégis regisztrálhatók a hazai reformációértelmezésnek. Ebből a szempontból a magyarországi katolikus egyháztörténet-oktatás három korszakra osztható fel: az irénikus (felekezeti békét szolgáló) attitűd néhány évtizedére, amikor a jozefinista egyházpolitika követelményeinek való megfelelés dominált (az 1780-as évektől az 1820-as évekig); egy hosszú apologetikus-polemikus korszakra, amely a római elvárásokhoz igazodott (az 1820-as évektől az 1960-as évekig); és az ökumenikus szemlélet recepciójára, összhangban a II. Vatikáni zsinat utáni törekvésekkel (az 1970-es évektől).

AZ ELSŐ TANKÖNYVEK ÉS A JOZEFINISTA KORSZAK IRÉNIKUS ATTITÚDJE

Az egyháztörténet beillesztése a katolikus teológiai stúdiumok közé kezdetben sok bizonytalansággal járt mind az új tantárgy tartalmi, mind pedig módszertani követelményeit illetően, ami az államilag előírt tankönyvek többszöri cseréjében is megmutatkozott. A korai tankönyvek nem voltak mások, mint történelmi adattárak, melyek kronológiai rendben – évszázadonkénti bontásban – ismertették a fontosnak ítélt eseményeket és a jelentős személyiségek életrajzát. Mivel az első tankönyv, Joseph Pohl bécsi jezsuita tanár terjedelmes munkája az események tárgyalásában el sem jutott a 16. századig,⁵ témánk szempontjából az 1770-es években – a Rautenstrauch-féle oktatási reform jegyében – bevezetett második tankönyv, Giovanni Lorenzo Berti ágostonos szerzetes műve érdemel figyelmet.⁶ Ez módszertanilag annyiban jelentett előrelépést, hogy az olasz szerző az évszá-

⁵ POHL, Josephus: *Manuductio ad historiam ecclesiasticam. Ex probatis auctoribus usibus D. D. Candidatorum theologiae*, 6 voll, Viennae, Typis J. Th. Trattner, 1753–1759.

⁶ BERTI, Johannes Laurentius: *Breviarium historiae ecclesiasticae*, 2 voll, Vindobonae, Joan. Thomae nob. de Trattnern, 1774. – Giovanni Lorenzo Berti (1696–1766) könyve eredetileg 1760-ban jelent meg Pisában *Ecclesiasticae historiae brevarium* címmel; az 1774-es bécsit egy év múlva követte az egri kiadás.

zadokon belül témakörökbe csoportosította anyagát, az intézménytörténeti szemléletnek megfelelően a pápasággal és a zsinatokkal kezdve. Ebből adódóan Luther Márton fellépéséről először X. Leó pontifikátusának tárgyalásakor olvashatunk annyit, hogy „a római egyház ellen őrvongó Luther cikkelyeit” a pápa elítélte, s hogy a lutheri tanok cáfolásáért VIII. Henrik angol királyt a „hit védelmezője” címmel tüntette ki.⁷ Majd a Tridenti zsinattal kapcsolatban kerül említésre, hogy az szembeszállt a kor eretnekségeivel, s csak ezután, a hereziológiai részben jön nem kevesebb, mint 44 protestáns szerző rövid életrajza, főbb műveik felsorolása, valamint annak említése, hogy mit tagadtak a katolikus egyház tanai közül, és min vitakoztak egymás között.⁸ Ez utóbbi témakör azért is fontos volt a szerzőnek, mert ezzel illusztrálhatta, hogy a 16. században a tévedések újabb áradata zúdult a világra; viszont a mű felépítése és adattár-jellege az összefüggések feltárását nem tette lehetővé.

II. József uralkodása alatt azonban Berti tankönyvét korszerűtlennek találták a teológiai képzés újabb reformjának szakértői, aminek oka nem csak abban keresendő, hogy ekkor már módszertanilag megfelelőbbnek tartották az egyháztörténet nagyobb korszakok – ókor, korai középkor, későbbi középkor, újkor – szerinti tárgyalását.⁹ Ennél nagyobb súllyal esett a latba az állam és egyház „helyes kapcsolatának” a felvilágosult abszolutizmus normái szerinti értelmezése, vagyis az uralkodói egyházfőiség egyháztörténelmi legitimációjának igénye. Az újabb koncepcióhoz igazodó tankönyv bevezetésére a II. József akaratából létrehozott generális szemináriumokban – állami irányítás alatt álló papneveldekben – került sor. Johann Matthias Schröckh jól strukturált műve megfelelt a jozefinista elvárásoknak, a katolikus felekezeti szempontoknak azonban kevésbé, lévén a szerző protestáns (Bél Mátyás unokája), ráadásul a wittenbergi egyetem tanára.¹⁰ Mindenesetre ebből kellett tanítani, az uralkodó csak annyit engedélyezett, hogy a kritikus helyeken a tanár előadhassa az eltérő katolikus álláspontot. Schröckhnél Luther fellépése természetesen pozitív értékelést kap, mint „a keresztény vallás helyreállítása és megtisztítása”, ami eredeti egyszerűségéhez vezette vissza az egyházat.¹¹ Sőt, ez az esemény a fordulópont középkor és újkor között, melyet „jónak látszott a szent dolgok reformációjának nevezni”.¹² Schröckh a következményt úgy értékeli, hogy a középkori nyugati kereszténységből három egyház sarjadt ki: a római katolikus,

⁷ Uo., 2. k. 143.

⁸ Uo., 2. k. 153–168.

⁹ Ezt már 1779-ben előírták a tanároknak, a középkor és az újkor fordulópontjaként a tridentin zsinatot jelölve ki, l. Hermann–Artnér: *A Hittudományi Kar*, 151–152.

¹⁰ SCHROECKHIUS, Io. Matthias: *Historia religionis et ecclesiae christianae. Adumbrata in usu lectionum*, Vindobonae, Typis Ioan. Thomae nob. de Trattnern, 1786. – Johann Matthias Schröckh (1733–1808) művének első kiadása Berlinben jelent meg 1777-ben, protestáns közegben nagy sikert aratott, és számos későbbi kiadást ért meg. – A tankönyv bevezetése körüli vitáról lásd Hermann–Artnér: *A Hittudományi Kar*, 210–212.

¹¹ Schroeckhius: *Historia*, 242–243.

¹² Uo., 256.

az evangélikus és a református; majd külön-külön ismerteti az egyes egyházak újkori fejlődését, kitérve a jelentősebb pápákra és a római egyház teológusaira is.¹³

E tankönyv előírása a papnövendékek számára kiváltotta a katolikus püspökök tiltakozását, amire a bécsi adminisztráció válasza egy pályázat kiírása volt a Schröckh metódusát követő, korszerű katolikus tankönyvre. Ezen a pályázaton a bécsi egyetem tanára, Matthias Dannenmayr lett a nyertes, akinek műve a Habsburgok országaiban évtizedekre beépült a teológiai oktatásba, s még azután is használták, hogy 1820-ban indexre került, azaz a római Szentszék szakértői szerint katolikus hívő nem is olvashatta volna. Az elítélés legfőbb oka a szentségek történetének tárgyalása volt, mivel a szerző a patrisztikus kornál csupán három szentségről tesz említést: a keresztségről, a „szent vacsoráról” és a bűnbánatról.¹⁴ Dannenmayrnál is korszakhatárt jelent Luther fellépése (az V. szakasz címe: „Luthertől a mi korunkig”), aminek kiváltó oka a visszaélések elszaporodása az egyházi életben, a „nyílt háború” kirobbanásához pedig az alkalmat X. Leó pápa búcsúhirdetése szolgáltatta. A reformáció szót viszont itt nem használja, mert az már korábban szerepelt a késő középkori zsinatok törekvéseivel kapcsolatban („az egyház reformációja a főben és a tagokban”). Ehelyett az értékítélet-mentes „16. században keletkezett vallási mozgalmak” kifejezést találjuk, s a könyv a Luther kiközösítéséhez vezető események bemutatásánál is a tények felsorolására szorítkozik.¹⁵ A következményeket illetően nincs szó eretnekségekről, a katolikus, az evangélikus és a református vallásközösségek egyaránt egyházak (ismertetve mindhárom további belső fejlődését), az anabaptisták, kvékerek, hernnhutiak stb. pedig „egyéb gyülekezetek”. A Német Birodalom vallásbékéjének létrejöttére nézve Dannenmayr hangsúlyozza, hogy a vizályt nem egyházi zsinat, hanem a császári politika szüntette meg,¹⁶ a továbbiakban pedig külön fejezetet szentel azoknak a kezdeményezéseknek, melyek a vallási egyesülést célozták.¹⁷ Hivatkozott forrásai között protestáns szerzők is találhatók (pl. Luther jellemzésénél Melanchthon), és kritikát fogalmaz meg Johannes Cochlaeus azon munkájával kapcsolatban, mely évszázadokig a katolikusok Luther-képének legfőbb hivatkozási alapja volt (*Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri*, 1549).¹⁸

A pesti, majd a pozsonyi generális szemináriumban tanító Szvorényi Mihály volt az említett tankönyvpályázat második helyezettje, aki uralkodói engedéllyel szintén kinyomtathatta munkáját. Bár ez a tankönyv a koncepció világosságát és a szöveg kidolgozottságát tekintve kétségkívül alatta marad a nyertes pályaműnek,

¹³ Uo., 257 kk.

¹⁴ DANNENMAYR, Matthias: *Institutiones historiae ecclesiasticae Novi Testamenti*, 2 voll, Viennae, apud Rudolphum Graeffler et Soc. 1788. – Matthias Dannenmayr (1744–1805) a bécsi egyetemen 1786–1803 között tanított egyháztörténelmet; könyvének első részét még 1783-ban, freiburgi tanárként írta, amikor egyébként alapító tagja lett a helyi „Zur edlen Aussicht” szabadkőműves páholynek.

¹⁵ Dannenmayr: *Institutiones*, 2. k. 195 kk.

¹⁶ Uo., 2. k. 203.

¹⁷ Uo., 2. k. 217 kk.

¹⁸ Uo., 2. k. 196.

jelentőségét nem lehet vitatni, mivel az első, hazai szerző tollából származó egyháztörténeti tankönyv, amely ráadásul magyar történeti részeket is tartalmaz.¹⁹ Szvorényi, miközben az újkori katolikus egyháztörténetet a középkori folytatásaként interpretálja (ilyen alcímekkel: „A megőrzött régi hit” – „Újabban kifejtve a Tridenti zsinaton”), egyúttal történeti érvekkel igyekszik alátámasztani a II. József-féle toleranciarendeletet. Ennek érdekében – a katolikus egyház belső életének bemutatása után – az újkor vallási viszályait tárgyalja (kezdvé a huszita háborúkkal), arra konkludálva, hogy míg a 16. századi Németországban a „jó császár”, V. Károly erőfeszítései juttatták nyugvópontra a vallási kérdést, ugyanez Magyarországon utódának, II. Józsefnek köszönhető.²⁰ A teológiai nézetkülönbségekre viszont csak később, a „keresztény tanítás helyzetéről” szóló fejezetben kerít sort, egy olyan koncepcióba ágyazottan, mely előbb a katolikus hitet elvető keleti egyházakat veszi számba (magyar vonatkozásban hangsúlyozva a görögkatolikusok unióit, mint visszatérést ehhez a hithez), majd pedig a latin rítusú keresztények közötti differenciákat, kezdve Wycliffe és Hus egyházkritikájával. Ebben az értelmezési keretben Luther csak azért vett át sok mindent az előreformátorok tanaiból (és adott hozzá újakat), mert erre alkalmat szolgáltatott neki a római Szent Péter-bazilika felépítése végett hirdetett búcsú.²¹ Szvorényi, miután kiemel néhány sajátos vonást „a lutheránusok egyházának” tanaiból – első helyen azt, hogy náluk a keresztény hit egyetlen szabálya a szentírás –, a protestantizmus terjedését úgy jellemzi, hogy „az egyház egyik reformációja hozza maga után a másikat”,²² viszont jelentőséget tulajdonít a vallási viták békés rendezésének (irenica colloquia).²³

AZ APOLOGETIKUS-POLEMIKUS KORSZAK

A 19. század első évtizedeinek hazai papnevelését továbbra is állami tantervek szabályozták, ami az aufklärista-jozefinista tankönyvek dominanciájának fennmaradásában is megmutatkozott.²⁴ Ám lassanként itt is utat tört magának az az ultramontán (a pápai primátust hangsúlyozó és a „római szellemet” propagáló) egyháztan, melynek egyháztörténeti vetületét a piarista Alber János 1825-ben megjelent tankönyvében találjuk.²⁵ E munka felületesen nézve csupán a szerző

¹⁹ SZVORÉNYI, Iosephus Michael: *Historia religionis et ecclesiae christianae. Clero Hungariae acomodata*, 2 voll, Posonii, Typis Antonii Loewi, 1789. – Szvorényi Mihály (1750–1814), aki 1786-tól volt az egyháztörténet tanára, a generális szemináriumok 1790-es feloszlatása és a hittudományi kar megszüntetése után a veszprémi papneveldebe került tanárnak, ahol művét tankönyvként használták.

²⁰ Szvorényi: *Historia*, 2. k. 165, 173.

²¹ Uo., 2. k. 193–194.

²² Uo., 2. k. 199.

²³ Uo., 2. k. 208 kk.

²⁴ Erről l. Hermann–Artner: *A Hittudományi Kar*, 300–303, 322.

²⁵ ALBER, Ioannes Nep.: *Institutiones historiae ecclesiasticae*, Editio secunda auctior, totaque novis curis elaborata, 5 voll, Agriae, Typis Lycei Archiepiscopalis, 1825. – Alber János (1753–1830) csak pályája elején tanított egyháztörténetet a rendi képzés keretében, az 1805-ben helyreállított pesti

1790–1793 között kiadott művének jelentősen átdolgozott változata, ám az átdolgozás nemcsak abban nyilvánult meg, hogy Alber módszertanilag szerencsésebb – évszázados és pápák szerinti bontás helyett nagyobb korszakokat felölelő – formában rendezte el anyagát, hanem a szemlélet megváltozásában is. A korábbi változat időrendben haladva ismerteti a búcsúcédulák körüli vita fejleményeit, kezdve az ágostonos és domonkos szerzetesek közötti rivalizálással, s azzal folytatva, hogy Luther először a visszaélések ellen tiltakozott, majd a megigazulásról vallott nézetei miatt elvetette a búcsú katolikus tanát, végül sorjában egyre több más tanítás ellen kezdett harcolni. Kezdetben még egyházi előjáróihoz fordult panaszával, aminek joga megillette, ám később – miután befolyásos támogatókat talált – tételeit állandóan újabbakkal bővítette; ez vezetett a vallási szakadáshoz.²⁶ Ezek az alapelemek a harminc évvel későbbi változatban is megtalálhatók, viszont a bővítések már élesebb hangnemben fogalmaznak. Luther itt „felkel” a búcsúk ellen, a reformáció kifejezéshez pedig az a magyarázat társul, hogy azt a napot, amikor Luther nyilvánosságra hozta tételeit, „követői egy új korszak kezdetének tekintik, és reformációnak hívják”.²⁷ Bár a protestánsok úgy gondolják, hogy ez volt a vallás megtisztítása és helyreállítása, valójában azonban Luther és követői kiküszöbölték a dogmákat, melyeket az egyetemes egyház mindig vallott, és utat nyitottak „minden nagyobb bűn engedélyezésének”.²⁸ Luther munkásságának értékelését – Cochlaeus nyomán – számos pletyka színesíti (például megházasodásának körülményeiről), ezekre utalva Alber felteszi a kérdést: „ez a reformáció, amivel a protestánsok dicsekednek, magának Luthernek is dicsőséget hozott?”²⁹ De a szerző azon is értetlenkedik, hogy Róma ítélete után a német fejedelmek miért nem nyugodtak bele Luther ügyének bukásába, hiszen már Szent Ágoston leszögezte, hogy az Apostoli Szék döntése után bármilyen hitbeli vitának le kell zárulnia.³⁰

Az apologetikus-polemikus fordulat hatása még nyilvánvalóbban mutatkozik meg Zalka János könyvatos jegyzetében, amely az 1850-as években készült a pesti egyetem hittudományi karának hallgatói számára.³¹ Már az szembeötlő, hogy

---

hittudományi karon az ószövetségi katedrát töltötte be haláláig. Egyháztörténeti tankönyve először 1790–1793 között jelent meg négy kötetben Kalocsán (ALBER, Ioannes Nep.: *Institutiones historiae ecclesiasticae*, 4 voll, Colocae, Typis Scholarum Piarum, 1790–1793.), 1825-ben pedig egy átdolgozott és bővített (ötökötetes) kiadás került nyomdába Egerben. Erre – amint a belőle készült kivonat (*Epitome*, 1826) bevezetőjében a szerző elmondja – a nagy érdeklődés miatt került sor, mivel még külföldön is használták tankönyvként.

²⁶ Alber: *Institutiones* (1790–1793), 4. k. 29 k.

²⁷ Alber: *Institutiones* (1825), 5. k. 23, 26.

²⁸ Uo., 5. k. 72.

²⁹ Uo., 5. k. 40–41, 73.

³⁰ Uo., 5. k. 46.

³¹ ZALKA, Johannes: *Synopsis praelectionum ex historia ecclesiastica in usum academicum concionata*, Pestini, 1854. (Lytographia, őrzési helye a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Könyvtára) – Zalka János (1820–1901), a későbbi győri püspök 1853–1860 között tanított a pesti egyetem hittudományi karán.

a szerző az előző munkáknál rövidebben foglalkozik azzal, amit „Luther követői reformációnak hívnak, de helyesebben az egyház deformációjának, vagy egyházon belüli forradalomnak kell nevezni”.³² Szerinte a visszaélések feltárásában nem volt semmi újdonság, mivel ezekre a korábbi zsinatok határozatai és egyházi szerzők már rámutattak; a római egyház a reformálás útján haladt, csakhogy Luther türelmetlen volt, és egyedül kezdett bele a reformba. Hasonló álláspontot foglalt el a fakultás tanárai közül Rapaics Raymund is, akinek egyébként vitathatatlan érdemei vannak a „hitújítás” 16. századi magyarországi forrásainak kiadásában.³³ Rapaics, aki magyar nyelven, a művelt világiakhoz is fordulva tett közzé egyháztörténeti kézikönyv-sorozatot,³⁴ a „hitzakadás korszakának” bemutatását erőteljes kifejezésekkel vezeti be: vallásforradalom (nyilvánvalóan negatív értéktöltettel), gyökeres felforgatás, 1517. évi merénylet. Luther fellépésére semmi szükség nem volt, mivel „a kóros állapotokat az egyház előbb-utóbb beszüntette volna, amint rövidesen be is szüntette” (ezen értelmezés szerint a Tridenti zsinaton).³⁵ Lutheré az „invenció dicsősége” a hit tanításának megváltoztatását illetően, bár őt leginkább az motiválta, hogy „homályos szerzetesből egyszerre világhírű ember lett”. Egyébként belső életének korábbi alakulása sem ígért sok jót, mivel valódi hivatás nélkül lett szerzetes, „önerejéből akart igazzá lenni” (kiemelés az eredetiben), és ennek kudarcra után fedezte fel „új evangéliumát”.³⁶ Rapaics szerint a következmény a végleges szakítás lett az addigi fejlődéssel, a nyugati kereszténység „századokon át féltékenyen őrzött egysége” (az egység institutionális felfogása szerint) néhány évtized alatt darabokra szakadt; ám a katolikus egyház „mint annyiszor, most is kiállotta a próbát”. A vallás téves premisszákon alapuló reformálásával szemben „Krisztus öröksége isteni letéteményesének csak egy szava lehetett: az elítélés” – hangzik a szerző konklúziója.³⁷

Az ultramontán szemlélet kitarzott a 20. század első felében is, amit hazánkban a történetírás felekezeti szempontjainak előtérbe kerülése csak támogatott.³⁸ Az a befelé forduló történelemszemlélet, mely nem sok figyelmet szentelt a reformáció egyházainak a szakadás beállta utáni fejlődésére, összefüggött a katolikus egyház önmagáról alkotott képével, miszerint az újkori római katolikus egyház áll kontinuitásban a középkori Ecclesia Romanával, a többiek elszakadtak ettől. Így

³² Zalka: *Synopsis*, [Periodus] V. 1. (Az oldalszámozás a fejezeteken belül újakezdődik.)

³³ Egyik szerkesztője volt az *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* című ötkötetes forráskiadványnak (1902–1912).

³⁴ RAPAICS Raymund: *Egyetemes egyháztörténelem. Kútfők és jelesebb szerzők nyomán*, 4 köt., Eger, Érseki Lyceum Könyvnyomdája, 1879–1889. – Rapaics Raymund (1845–1909) az egyháztörténelem tanszékvezető tanára volt a budapesti egyetem hittudományi karán 1880–1904 között. Vállalkozását így indokolja: „Célom volt a kath. olvasóközönség kezébe oly kimerítőbb segédkönyvet adni, mely a mellett, hogy a tudományosság mai igényeinek megfelel, egyszersmind mindenki által használható legyen” (Előszó).

³⁵ Rapaics: *Egyetemes*, 3. k. 3–4.

³⁶ Uo., 3. k. 5–6.

³⁷ Uo., 3. k. 4.

³⁸ Ennek a kérdésnek az elemzését l. Csíki Tamás: Az egyháztörténet-írás „új útjai” az 1930-as években, *Egyháztörténeti Szemle* 23(2022/3), 5–19.

találjuk a reformáció tárgyalását Galla Ferencnél, akinek jegyzete sokszorosított formában maradt fenn (valószínűleg az 1940-es évek végéről).³⁹ Galla a protestantizmust – általában ezt a szót használja a reformáció helyett – nem egyedi jelenséggént látta, hanem egy olyan hosszabb folyamat részeként, melynek végeredménye a középkori univerzalizmus felbomlása és az újkor individualizmusának kialakulása; a protestantizmus azzal járult hozzá mindehhez, hogy a lelkiismeret terén végezte el „történelemalakító munkáját”, a vallási élet megkönnyítésével, a törvények lazításával és az egyházi tekintély elvetésével.⁴⁰ Luther Márton sikeréhez az egyházi élet működési zavarai mellett az éledő német nacionalizmus is hozzájárult, valamint a teológia és a lelkiélet biztos alapjainak megrendülése; maga a wittenbergi szerzetes Galla szerint nem ismerte Aquinói Tamás műveit, s csupán „harmadrendű hittudósok” munkáit olvasta, emellett pedig elhanyagolta lelki gyakorlatait és az imádságot. Ezek helyett alakította ki magának a sola fides tanát, ezt „a mélységesen hamis teológiai felfogást”, melyhez aztán „makacsul és gőgösen ragaszkodott”. A protestantizmus az egyházi élet reformálását hangoztatta ugyan, de a végeredmény az lett, hogy a középkori egyház szervezeti és hitessége „felekezetek százaiban szétforgácsolódott”.⁴¹ A „vulkán kitérőse” – azaz Luther fellépése – viszont hozzájárult a tespedő egyházi élet felrázásához, minek következtében a Tridenti zsinat „mélyreható operációt végzett”, ezáltal pedig a katolikus egyház egészes maradt, sőt életerőtől duzzadó lett és világegyházzá vált.⁴²

AZ ÖKUMENIKUS SZEMLELET RECEPCIÓJA

Annak következtében, hogy a II. Vatikáni zsinat (1962–1965) határozatai nyomán végbement a katolikus teológiai oktatás általános szemléleti megújítása, az egyháztörténészek is indítást éreztek szakterületük fogalmi és tartalmi korszerűsítésére. A megújulási törekvések közül témánk szempontjából az ökumenikus szemlélet recepciója érdemel figyelmet a 16. századi egyházszakadás értelmezése kapcsán. Ennek már a zsinat előtt voltak olyan jelei, mint a német Lutherforschung újabb eredményeinek komolyan vétele, főként Luther Márton hittapasztalatának méltányosabb megítélésével. Magyar nyelven ezt az új szemléletet közvetítette Adriányi Gábor először külföldön megjelentetett egyháztörténeti kézikönyve,⁴³ valamint a fe-

³⁹ GALLA Ferenc: *Egyháztörténeti Vázlatok*, Vezérfonal Dr. Galla Ferenc ny. r. tanár előadásaihoz, II. félév: Az Egyház a középkor alkonyán és az újkor hajnalán. (Gépelte kézirat, őrzési helye a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Könyvtára) – Galla Ferenc (1888–1977) előbb a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának, majd az állami egyetemről 1950-ben leválasztott Római Katolikus Hittudományi Akadémiának a tanszékvezető professzora volt 1936–1959 között.

⁴⁰ Galla: *Egyháztörténeti*, 41–42.

⁴¹ Uo., 45–46.

⁴² Uo., 41.

⁴³ ADRIÁNYI Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*, München, Auróra Könyvek, 1975 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 4). – Az emigrációba kényszerült Adriányi Gábor (szül. 1935) a közép- és újkori egyháztörténeti tanszék vezetője volt a bonni egyetemen 1976–2000 között.

rences Szántó Konrád forrásszövegek gyűjteményével kiegészülő egyháztörténeti tankönyve;⁴⁴ mindkettő mérvadó lett a hazai teológiai képzésben. Egyik szerzőről sem lehet azonban állítani, hogy radikálisan szakítottak volna az előző századokban rögzült toposzokkal. Adriányi, bár kiemeli az úgynevezett toronyélmény jelentőségét a reformátor teológiai nézeteinek kialakulásában, siet leszögezni, hogy nem lehet Lutherből „szentet csinálni”;⁴⁵ Szántó pedig már a korszak általános jellemzésénél megelőlegezi az egyházszakadásnak az institutionális egyházkép felől szemlélt következményét: „míg a katolikus egyház kezdeti bizonytalankodás után... belsőleg egységessé, külsőleg hódítóképesse vált, a protestáns vallások osztódni kezdtek”; a katolikus egyház demográfiai veszteségét pedig pótolta az újkori világmiszió.⁴⁶

Azon a téren viszont tényleges előrelépés mutatkozik e két tankönyvben, hogy az események tárgyalásánál nem „jók és rosszak” állnak egymással szemben, és az olvasó a korábbiaknál összetettebb képet kaphat a „reformáció okai” cím alatt tárgyalt kérdéskomplexumról. Adriányinál ez utóbbi úgy mutatkozik meg, hogy a késő középkori egyházi élet visszasságainak számbavétele mellett – az evangélikus Karl Heussira hivatkozva – hangsúlyosan szerepel a Német Birodalom politikai helyzete, mint külső feltétel. A német kezdeményezésnek a szerző oly nagy jelentőséget tulajdonít, hogy kijelenti: „csak itt tudott a reformáció kibontakozni, a többi országban mint német import terjedt el”. Emellett összefüggést lát Luther személyiségének hatása és a „német népi karakter” kedvezőtlen vonásainak kialakulása között, mivel „ezek a tulajdonságok a középkori német emberben még szinte ismeretlenek voltak”.⁴⁷ Szántó külön tárgyalja a reformáció megindulásának külső (társadalmi és politikai) és belső (egyházi) hátterét, utóbbinál figyelmet szentelve a korszakra jellemző „teológiai bizonytalanságnak”. A társadalmi háttér felvázolásakor a gazdasági helyzet megváltozása is szóba kerül, a „tőke uralomra jutásáról” és a „városi proletariátusról” is szót ejtve;⁴⁸ ahhoz, hogy egy a teljes egyháztörténetet áttekintő könyv pap-szerző tollából megjelenhessen az 1980-as években, úgy tűnik, előfeltétel volt a marxista történelem-értelmezés valamelyes adaptálása. E „vörös faroknál” azonban alapvetőbb üzenete a ferences történész tankönyvének, hogy a reformációnak a katolikus egyház jelenére nézve is lehet pozitív hatása:

Eredetileg Münchenben kiadott egyháztörténeti kézikönyvét Magyarországon 2001-ben jelentette meg a Szent István Társulat, és több hazai felsőoktatási intézményben használják ma is tankönyvként.

⁴⁴ SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története*, 3 köt., Budapest, Ecclesia, 1983–1987. – Szántó Konrád (1920–1999) 1965-től haláláig tanított egyháztörténetet a ferences rendi főiskolán, 1978–1990 között a Pázmány Péter Hittudományi Akadémia levelező tagozatának előadója is volt. – Munkásságának értékeléséhez l. GÁRDONYI MÁTÉ: Szántó Konrád OFM, in KRÁNYI MIHÁLY (szerk.): *Istenkereső tudósok. Magyar katolikus teológusportrék a XX. század második feléből*, Budapest, Új Ember, 2007, 235–246.

⁴⁵ Adriányi: *Az egyháztörténet*, 175.

⁴⁶ Szántó: *A katolikus*, 2. k. 19.

⁴⁷ Adriányi: *Az egyháztörténet*, 173–175.

⁴⁸ Szántó: *A katolikus*, 2. k. 20, 22–26.

„A reformáció nem csupán egy régi korszakban lejátszódott és befejeződött történelmi esemény, hanem az egyház mostani életére is eleven hatást gyakorló mai történés. Mai esemény, mert mai megfogalmazásban és a modern körülményekre alkalmazva, lényegében a Luther által felvetett problémát ismétli meg: a mai helyzetben milyennek kell lennie a Krisztus által elgondolt és akart anyaszentegyháznak. Ez a sorsdöntő kérdés arra sarkall, hogy a választ ne csak a reformáció által adott feleletek merev tagadásával találjuk meg!”⁴⁹

Az 1990-es években, amikor a rendszerváltást követően bővült az egyházi felsőoktatás intézményhálózata, valamint a hallgatók létszáma is, több helyen használták tankönyvként Pierre Pierrard munkáját.⁵⁰ A francia szerző a „protestáns reformációnak” nevezett eseménysor történeti hátterét egyrészt a késő középkori reformtörekvésekre fókuszálva vázolja fel („a reform kísértése”, aminek jegyében sokan érezték úgy, hogy „az öregedő Egyháznak össze kellene szednie magát”),⁵¹ másrészt lesújtó képet ad a korszak keresztényeinek vallási életéről. Szerinte az egyházhoz való formális tartozás, amely mindenkire kiterjedt, csupán elfedte, hogy „sokan őrizték az animista mentalitást, s a ráolvasások, mágikus szertartások széles teret kaptak egy többé-kevésbé népies kereszténységben”. A papság tudatlansága és alacsony erkölcsi nívója csak rontott a helyzeten, mivel a korszakban hiányzik „a képzettség, a lelkesedés, az ellenállóképesség, ami együtt jár a papság elértéktelenedésével”. Ráadásul „maga a pápaság nem ad példát, és úgy tűnik, hogy elfelejti felelősségét”.⁵² A „szétszakított kereszténység” címet viselő fejezet élén Pierrard idézi a katolizált – s a katolikus egyházban bíborosi méltóságra emelt – anglikán teológus, John Henry Newman (†1890) véleményét: „Lehetetlen... hogy a protestantizmus háromszáz éve az igazság, vagy annak egy része nélkül áll fenn”. Ehhez csatlakozik a szerző, amikor azt írja, hogy „a lutheri forradalmat a fogadalmait megszakítani siető szerzetes mohóságából, vagy ellenkezőleg, a fiatal szerzetest megbotrántoztató és fellázító római züllöttségéből [...] kiindulva magyarázni annyi lenne, mint egy nagy drámából csak a látszatot, sőt csupán a paródiát venni észre”.⁵³ Ezért Pierrard „a reformáció születését” nem 1517-hez és búcsúcédulák körüli vitához köti, hanem Luthernek („akinek gondja volt arra, hogy a felületi jelenségeken túlnézzen”) 1512/13 telére datálható hitélményéhez, amely „az irgalmasság fölfedezése” volt. A 95 cikkely közzététele hatását tekintve mégis jelentős esemény, mert „sokan ráéreztek, hogy a búcsúk ügyén túl egy vallási reform és lelki megújulás együttese az, amit a szász szerzetes kezdeményezni szeretne”. A szakítást a római egyházzal Pierrard szerint nem

⁴⁹ Uo., 2. k. 21.

⁵⁰ PIERRARD, Pierre: *A Katolikus Egyház története*, Novi Sad, Agape, 1987. – Pierre Pierrard (1920–2005) a párizsi Institut catholique tanára volt, *Histoire de l'Église catholique* című munkája 1972-ben jelent meg először. E sorok szerzőjének tudomása szerint, amelyet mások is megerősítenek, a magyar fordítást Török József professzor készítette (álnéven).

⁵¹ Pierrard: *A Katolikus*, 149.

⁵² Uo., 152–153.

⁵³ Uo., 159.

ebből, hanem Luther 1520-ban megjelentetett programadó írásából lehet igazán magyarázni („a reformáció három nagy irata”).⁵⁴ A téma lezárásaként a szerző reflektál az újabb idők ökumenikus törekvéseire is; miközben „egyes protestáns körök lassacskán felfedezték a katolikus értékeket” (például az érzelmgazdagabb liturgia, a szentségek misztériumai), a katolikusok „a maguk részéről számot vetettek azzal, hogy a reformáció mit tudott volna adni: biblikus lelkeséget [...], a tagok közötti kapcsolatokban egyszerűséget, a kollegialitás megerősítését és a laikusok nagyobb bekapcsolását az egyházi életbe. A közeledés folyamatban van, amelynek befejezése még sok időt igényel”.⁵⁵

Nemcsak a terminológiát, hanem a következtetéseket tekintve is eltér az imént tárgyalt tankönyvek szemléletétől Török József 1999-ben megjelent műve, amely inkább tűnik az apologetikus korszak rehabilitációjának, semmint a zsinat utáni törekvések közvetítőjének (legalábbis ami a reformációról írottakat illeti).⁵⁶ Török a „hitújítás folyamatára” – amint a reformációt nevezi – sajátos tömeglélektani magyarázattal szolgál: „Európában a hitújítás azért terjedt el viharos gyorsasággal, mert vallási jellegű feleletet adott egy kollektív szorongásra”, amit a háborúk és járványok végeérhetetlen sora okozott. Ám éppen akkor, amikor „a tömegeknek nagyobb szükségük lett volna, mint bármikor, az Egyház szentségeire és fegyelmére, a hierarchia interdiktumot interdiktumra halmozott”, ami irányvesztette tette a híveket. A bizonytalanság klímája, az általános szellemi zűrzavar, az egyház fogyatékosságai egyfajta keresztény anarchizmushoz vezettek, s „a hierarchiák és értékek összekeveredésének anarchiájában eltűnt a különbség a szent és a profán, pap és laikus között”.⁵⁷ Ebben az értelmezési keretben Luther egyházkritikája kortűnet volt, sokak számára tetszetős válasz a problémákra; mivel a figyelmeztetések ellenére ő maga szakított a katolicizmussal, esetében nem kiközösítés történt, hanem „önkiközösítés” és „a kiközösültség kinyilvánítása” az egyház részéről.⁵⁸

Jelen sorok írója a 2000-es évek elején kiadott egyháztörténelem-jegyzetében arra törekedett, hogy olyan megközelítést alkalmazzon, amely tükrözi egyrészt az egyházreform késő középkori – kora újkori problematikájának komplexitását, másrészt a reformatori teológiák újabb – ökumenikus szemléletű – értékelését.⁵⁹ Előbbihez az ösztönzést római tanulmányai során Luigi Mezzadri lazarista professzor előadásából merítette, aki a „reformok koraként” definiálta az átmenetet

⁵⁴ Uo., 159–161.

⁵⁵ Uo., 167.

⁵⁶ TÖRÖK József: *Egyetemes egyháztörténelem*, 2 köt., Budapest, Szent István Társulat, 1999. – Török József (1946–2020) a Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia, majd az 1993-ban létrehozott Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának tanszékvezető professzora volt 1980–2017 között.

⁵⁷ Török: *Egyetemes*, 2. k. 146–149.

⁵⁸ Uo., 2. k. 152.

⁵⁹ Azok a jegyzetek, melyek a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola hallgatóinak használatára készültek, néhány év múlva egységes tankönyvvé formálódtak; GÁRDONYI Máté: *Bevezetés a katolikus egyház történetébe*, Budapest, Jel, 2006, 186–227.

a késő középkori Ecclesia Romanából az újkor felekezeti struktúráiba.⁶⁰ Ebben az értelmezési keretben komparatív módon lehet bemutatni az egyházreform 16. századi változatait, legalább a kezdeteket illetően és a nagyobb vallási közösségek – evangélikus, református, anglikán és római katolikus egyházak – vonatkozásában. A terjedelmi korlátok miatt a reformátorok teológiai munkássága csak fő vonalakban kerülhetett ismertetésre, ám annyit talán sikerült elérni, hogy néhány jellegzetes szöveg idézése erejéig maguk a reformátorok is „megszóljának”, azaz ne csak utólagos interpretációkkal találkozzanak a hallgatók. Ma már azonban a szerzőben is hiányérzetet kelt, hogy a reformáció egyházainak további története még említés szintjén sem kerül elő a további fejezetekben, ami nemcsak az újkori felekezetszerveződés párhuzamosságait hagyja homályban – amire a konfesszionalizáció társadalomtörténeti modellje⁶¹ hívja fel a figyelmet –, hanem a kereszténység modernkori globalizációjának történelmi kontextusba helyezése is egyoldalú marad.⁶² A tananyag frissítésére tehát szükség van, azért is, hogy a katolikus teológusok fiatalabb nemzedéke egyháztörténeti tanulmányai során a reformációkutatás új eredményeivel, korszerű interpretációival találkozzon; az egyháztörténetész ugyanis így tehet valamit más teológiai szakterületek ökumenikus párbeszédképességének fenntartásáért.

⁶⁰ MEZZADRI, Luigi: *Storia della Chiesa tra medioevo ed epoca moderna*, 3 voll, Roma, Centro Liturgico Vincenziano, 2001. Ezt a koncepciót címében is tükrözi egy általa szerkesztett lexikon, MEZZADRI, Luigi – CAVALLETTI, Stefano (szerk.): *Dizionario dell'età delle riforme (1492–1622)*, Roma, Città Nuova, 2006.

⁶¹ Ennek összefoglalása a konfesszionalizációs tézisek egyik kidolgozójától REINHARD, Wolfgang: *Felekezet és felekezetszerveződés Európában. A tudományos diskurzus eredményei* (Collectanea Studiorum et Textuum. Classis III, fasc. I), Budapest, Gondolat, 2017.

⁶² Legújabbban erre irányítja a figyelmet RYRIE, Alec (szerk.): *A kereszténység történeti atlasza*, Budapest, Kálvin, 2021.

ABSTRACT

Máté Gárdonyi: The Interpretations of the Protestant Reformation in Catholic Church History Education

Ecclesiastical history entered the curriculum of Catholic theological education around the middle of the 18th century as a subject of its own. Its main goal (similarly to its goal today) was to create a historical framework for other theological subjects using the methods of historiography. Since the identity of Roman Catholicism was in greater part formed and influenced by the schism in the 16th century, textbooks and historical studies concerning the Church placed a strong emphasis on the circumstances of the Protestant Reformation, the assessment of the reformers themselves and their work. Furthermore, the subject became un-circumventable in a country as multiconfessional as Hungary. This study wishes to shed light on the changes in perspective concerning the Reformation within Hungarian Catholic ecclesiastical historiography, from its inception to our age. This timeline can be divided into three different periods: the irenic Josephinist perspective (1780–1820), which wished to create countrywide interdenominational peace; the apologetic-polemic perspective (1820–1970), which was oriented towards the expectations of Rome, and which attributed some responsibility to the medieval Church, but did not show any signs of true concern towards the goals of the Protestants; and finally, the adoption of an ecumenical perspective (1970–), also according to Roman expectations, which entails a rereading and reinterpretation of historical sources.

***

Keywords: ecclesiastical history, theological education, reformation, textbooks, ecumenical perspective